

УДК 355.018

ВІЙНИ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ**Михайло Требін**

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
кафедра соціології та політології
вул. Пушкінська, 77, 61024, м. Харків, Україна
e-mail: tpr@e-mail.ua*

Розглянуто наслідки ведення війни, сутність і значення всього спектра наслідків воєнних дій. Охарактеризовано негативні явища - руйнування виробничих, соціально-побутових об'єктів та інфраструктури, застосування хімічної зброї, знищення лісів, ерозія ґрунтів, вимирання тварин і рослин. Проаналізовані завдані збитки Донбасу, для відновлення яких необхідні величезні кошти.

Ключові слова: війна, військові дії, наслідки війни, екологічні наслідки.

Людство вступило в третє тисячоліття нової ери. Воно усвідомило, що живе на крихітній планеті, де не так уже й багато місця. Минуле століття оголило жакливі глобальні наслідки, котрі пожирає людство через невміння жити в мирі й злагоді, зробило майже реальними пророцтва Апокаліпсису. Від самого початку християнської ери, яке збіглося з великим сходженням планет у зодіакальному знаку Риб, існувала віра в те, що наступний двотисячорічний цикл закінчиться «кінцем світу». Кінець ери Риб і перехід під знак Водолія, до загального братерства людей, навчали пророки, стане «вогненним хрещенням». Двадцять століття для індуців - це Калі-Юга, століття темряви, коли Шива високо піднімає, аби кинути свій вогонь, який очищає. Паралельна традиція існує і в Центральній Америці. Жерці цивілізації майя вважали, що кінцеве руйнування світу неминуче, і воно мало трапитися 21 (за розрахунками Дж. Дженкінса) або 23 (за розрахунками М. Ко і Х. Аргуельеса) грудня 2012 р.. Подібні міфи хвилюють душу, а в поєднанні зі знанням багатьох «страшилок» сучасності вони викликають у слабких духом людей передчуття прийдешньої вселенської катастрофи у вигляді всесвітньої війни усіх проти всіх.

У зв'язку з цим проблеми війни отримали всебічні і ґрунтовні наукові розроблення. Зусиллями багатьох мислителів, починаючи з давніх часів (Сунь-Цзи, У-Цзи, Геракліт, Аппіан, Флавій Вегетій Ренат), Відродження (Н. Макіавеллі), Нового часу (К. Клаузевіц, А. Жоміні) й сучасності (Б. Александер, М. Гарсєв, М. Дейві, М. ван Кревельд, В. Сліпченко, Е. Тоффлер, Х. Хофмайстер), були виявлені, описані й обґрунтовані сутнісні ознаки війни, її закони, мінливі зміст і форми [1;4;6;8;9;18;22;25;27]. Раніше нам здавалося: війна обмине нашу країну в ХХІ ст. і ми не почуємо на вулицях наших міст і сіл свисту куль, розриву гранат, а килимові бомбардування – це справа минулого... Надії не здійснилися: збройний конфлікт постукався нам у двері, ми до нього виявилися неготовими і не усвідомлюємо всього жахиття наслідків.

Війна була, є і буде в досяжному майбутньому сумною складовою людського розвитку. Від часів глибокої давнини тягнеться до нас річка лих, породжених війнами і збройними конфліктами. Швейцарець Ж.-Ж. Бабель підрахував, що з 3500 р. до н.е.

людство прожило без війн лише 292 роки. За цей період виникло близько 14 550 великих і малих війн, під час яких загинули, померли від голоду, епідемій та інших причин понад 3,66 млрд. людей [11,с.69]. У XVIII ст. трапилося 68 воєн, у котрих за рік загинуло понад 1 тис. осіб, а загальні втрати загалом становили 4,4 млн. осіб. Відповідні цифри для XIX ст. були 205 і 8,3 млн. осіб і для XX ст. – 237 і 98,8 млн. людей. У XIX ст. сталося 14 воєн з людськими втратами понад 100 тис. осіб, в тому числі дві, де загинуло понад 1 млн. осіб. Рекордним за масштабами й інтенсивністю військових зіткнень виявилось XX ст. Частота воєн у XX ст. коливалася, але загалом перевищила середню частоту воєн за всю відому історію людства приблизно в 1,5 разів [20,с. 13].

У роки Першої світової війни втрати на полях битв становили близько 10 млн. осіб, зокрема в Росії - 2,5 млн., Франції - 1,4 млн., Великобританії – 900 тис., Бельгії – 100 тис., Німеччині - 2 млн., Австро-Угорщини - 1,5 млн., Італії – 600 тис. осіб. Багато хто загинув у таборах для військовополонених. Для військових цілей було вироблено близько 180 тисяч тонн отруйних речовин. Наприкінці війни населення Землі виснажене нестатками і стражданнями, було охоплено жорстокою епідемією грипу («іспанкою»), від чого загинуло близько 20 млн. людей.

Друга світова війна стала найруйнівнішою в історії людства. У ній взяло участь 61 держава, понад 80% населення Землі. Ця війна тільки в Європі (враховуючи СРСР) забрала життя 40 млн. осіб, з них 27 млн. життів радянських людей; втрати Польщі дорівнювали 6 млн., Югославії - 1,7 млн., Франції - 600 тис., США - 400 тис., Англії - 370 тис. осіб. Німеччина втратила у цій війні 13,6 млн. осіб. Крім того, держави інших частин світу втратили приблизно 7,6 млн. військовослужбовців і 6 млн. цивільного населення. Загальні безповоротні втрати під час Другої світової війни становили близько 55 млн. людей (табл.1) [5].

Таблиця 1

Масштаби двох останніх світових воєн

Показники	Перша світова (1914-1918 рр.)	Друга світова (1939-1945 рр.)
Кількість держав, що брали участь у війні	38	61
Чисельність населення, залученого у війну, млн. осіб	1552	2019
Кількість населення, мобілізованого у збройні сили, млн. осіб	73	107
Загальна чисельність збройних сил, млн. осіб	45,3	61,2
Кількість держав, на території яких відбувалися військові дії	14	40
Площа територій, охоплених військовими діями, тис. км ²	4,07	22,1
Тривалість війни, доби	1564	2194
Поранених, млн. осіб	20	35
Убитих, млн. осіб	10	30
Загинуло від хвороб і ран, млн. осіб	20	26

За період після Другої світової війни у XX ст. на планеті було зафіксовано, за різними підрахунками, від 225 до 232 воєнних конфліктів у 148 регіонах [17,с.75]. І в новому тисячолітті війни залишаються сумною прикметою буття людства. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру (Stockholm International Peace Research Institute), щорічно на планеті фіксується понад 30 збройних конфліктів, які призвели упродовж року до загибелі через бойові дії понад 1 тис. осіб. Наприклад, у 2008 р. і 2011 р. їхня кількість досягла найвищої позначки – 37 конфліктів. За останні 10 років збільшилось і загальне число загиблих внаслідок бойових дій у таких конфліктах: з понад 17 тис. осіб у 2002 р. до понад 22,5 тис. – у 2011 р. [21,с.38].

Усі війни XX ст. супроводжувалися зростанням прямих втрат серед цивільного населення щодо загальної кількості людських втрат. За даними NICEF, Дж. Гранта і Г. Міалла, під час Першої світової війни цей показник становив 5%, Другої світової війни – 50, у конфліктах 1990-х років – 80 - 90% [17,с.75]. Значно зростає число інвалідів. У наслідок Першої та Другої світових воєн понад 40 млн. людей стали інвалідами, причому зросло їхня кількість серед цивільного населення. На кожні 100 мобілізованих у Першу світову війну враховані 11 інвалідів, а у Другій світовій війні – 28 [2,с.14].

Доповідь експертів ООН про вплив збройних конфліктів на долі дітей засвідчує, що тільки від 1987 до 2000 рр. у ході воєн загинули 2 млн. дітей, 6 млн. були покалічені або поранені, у 10 млн. травмована психіка. Як наголошується в доповіді Міжнародного інституту досліджень у галузі продовольчої політики, за останні 20 років збройні конфлікти стали причиною голоду і скорочення виробництва продовольства в 43 країнах. Сьогодні 80 млн. людей опинилися під загрозою голоду, в тому числі понад 21 млн. біженців і переміщених осіб, 80% з них жінки і діти. Понад 55 млн. людей є вимушеними переселенцями, приблизно половина з них були змушені залишити домівки внаслідок воєнних конфліктів. Найбільша припадає на частка Афганістану – 3,9 млн. осіб [19,с.67].

Зростають негативні екологічні наслідки від військових дій. Першими застосували екологічний чинник у військових діях 146 р. римляни, які під час руйнування Карфагена посипали ґрунт сіллю, аби її не можна було використувати для землеробства [3]. Екологічний збиток, нанесений нацистською Німеччиною у процесі Другої світової війни, набув регіональних масштабів. Так, унаслідок руйнування 1944 р. дамб у Голландії затоплено понад 200 тис. га земельних угідь, що стало справжнім лихом для населення приморських низовин. Масова вирубка лісів у Польщі, Україні, Білорусії, Росії (так звані протипартизанські заходи) досі позначаються на екології.

Після закінчення воєн населення і тварини підривалися на мінних полях, тонули кораблі. Прийнято вважати, що близько 10% босприпасів не рвуться на полі бою, і вони можуть детонувати через місяць або десятки років, тому колишні райони військових дій тривалий час залишаються небезпечними для життєдіяльності населення. На території СРСР після Другої світової війни залишилося понад 84 млн. мін, снарядів та інших одиниць артилерійсько-технічного майна. З цієї кількості 14,5 млн. одиниць було знешкоджено, причому щороку знешкоджувалося по 300-400 тис. штук, у процесі розмінування загинуло близько 4 тис. осіб. [5]. За приблизними оцінками, загальна кількість протипіхотних мін, які знаходяться у землі, в Африці становить 22 млн., Азії – 39 млн., Європі – 8 млн., Латинській Америці – 240 тисяч, на Близькому Сході – 50 млн. одиниць. Найгостріше проблема постала в Анголі, Еритреї, Мозамбіку, Сомалі, Судані, Іраку, Камбоджі, Афганістані, Боснії та Герцеговині, Хорватії, Нікарагуа. Кожного року в

світі жертвами протипіхотних мін стають близько 26 тис. осіб, причому третина з них - діти віком до 15 років.

Інші сліди війни – воронки від вибухів, пошкоджена й покинута військова техніка, довгострокові укріплення, уламки снарядів - скоротили розміри територій, придатних для господарського освоєння. Варто зауважити той згубний вплив, який справив на природу хімічний чинник (залишки вибухових і хімічних речовин, продуктів вибухів і горіння, високотоксичного ракетного палива).

З другої половини ХХ ст. деякі армії стали широко використовувати екологічну зброю. Ось не повний перелік засобів і прийомів застосування екологічного зброї [26]: хімічні речовини для знищення листя дерев і рослинного покриву; авіабомби в джунглях; «в'язки» 33-тонних бульдозерів для зняття поверхневого шару, після чого ґрунт стає непридатним для землеробства (так званій «римський плуг»); штучне хмароутворення і викликання дощів через «засів» хмар хімічними речовинами; розпилення в атмосфері речовин, що спричиняють дощ із кислотною реакцією; вогняні бурі - розпорошення хімічних речовин, що зумовлюють сильні пожежі в джунглях; руйнування дамб і іригаційних споруд. У такий спосіб велася навмисна війна проти природи іншої країни, руйнувалися місця існування нинішніх і майбутніх поколінь різних народів.

Особливо відчутні екологічні наслідки 15-річної війни в Індокитаї (1961 - 1975). У процесі операції «Ranch Hand» американці випробували 15 різних хімічних речовин і рецептур для знищення посівів, плантацій культурних рослин та деревно-чагарникової рослинності. Природі цього регіону було завдано значної шкоди, на величезних територіях зруйновано середовище проживання, спустошено все живе. У серпні 1961 р. Президент Дж. Кеннеді санкціонував використання хімікатів для вигублення рослинності у Південному В'єтнамі. Метою розпилення було знищення рослинності джунглів, що полегшувало виявлення підрозділів північнов'єтнамських армії та партизан НФВПВ. Загальна кількість хімічних засобів знищення рослинності, витрачених збройними силами США з вересня 1961 до 1971 рр. становила 90 тис. т. або 72,4 млн. л.; 10% розпорошувалося на землі та з плавзасобів, інші 90% - з літаків С-123 і вертольотів [12]. Переважно використовувалися чотири гербіцидні рецептури: пурпурова, помаранчева, біла і блакитна. Основними компонентами цих рецептур були: 2,4-дихлорфеноксиуксусна кислота, 2,4,5-трихлорфеноксиуксусна кислота, піклорам і какодилова (діметиларсинова) кислота. Найбільше в Південному В'єтнамі застосовано рецептури: помаранчева - проти лісів і блакитна - проти посівів рису й інших сільськогосподарських культур [10].

Дефоліанти вельми небезпечні для людей і тварин, оскільки містять діоксин - сильнодіючий хімікат. Проникаючи в організм і накопичуючись у ньому, діоксин спричиняє шкірні захворювання, а також під час ракових захворюваннях зумовлює збільшення пухлин. Усього над територією В'єтнаму було розпорошено понад 170 кг діоксину, впливу котрого зазнало більше людей, ніж у будь-якій іншій країні. І зараз його уміст в організмі людей, що знаходяться в районах розпилення, у 10 разів вища, ніж у передмістях Ханоя, і в 3 рази перевищує рівень зараженості населення в промислово розвинутих країнах. Істинно «мертвою зоною» є ділянка території колишнього військового аеродрому Б'єнхоа, звідки свого часу вилітали американські літаки з токсичними дефоліантами: вартість очищення тільки цієї ділянки ґрунту (1 га) досягає 5 млн. дол. Як засвідчили дослідження, проведені в'єтнамськими вченими, у провінції Конгум, розташованій на центральному плато Тейнгуен, залишилося не менше 0,5 кг діоксину. Такої кількості цієї речовини у чистому вигляді достатньо, щоб отруїти

більшість населення В'єтнаму, чисельність якого становить понад 90 млн. людей. За опублікованими даними, в 50 районах В'єтнаму вміст діоксину в навколишньому середовищі все ще залишається на небезпечному рівні. У В'єтнамі налічується приблизно 4,8 млн. жертв цієї отруйної речовини, в тому числі, 3 млн. безпосередньо постраждалих від так званого «помаранчевого дощу». Зареєстровано ще велика кількість людей, котрі стали інвалідами, тому їхні батьки, дідусі й бабусі, піддалися діоксинової обробці. Десятки тисяч післявоєнних постраждалих від «Agent Orange» загинули, ще сотні тисяч, у тому числі багато дітей, потерпають від захворювань [12]. Окрім того, встановлено: від дефоліантів постраждали не лише в'єтнамські військовослужбовці й мирні жителі, а й американські військовослужбовці, які брали участь в операціях на території цієї країни. Зростання спадкових і онкологічних захворювань в уражених цими речовинами районах - це реальність, і з нею в'єтнамським медикам доведеться мати справу впродовж десятиріч.

Унаслідок застосування дефоліантів були майже повністю знищені мангрові ліси (500 тис. га), уражено 60% (близько 1 млн. га) джунглів і 30% (понад 100 тис. га) рівнинних лісів. Урожайність каучукових плантацій зменшилась з 1960 р. на 75%. Спустошено від 40 до 100% посівів бананів, рису, солодкої картоплі, папайї, помідорів, 70% кокосових плантацій, 60% гевеї, 110 тис. га плантацій казуаріні. Це серйозно вплинуло на екологічний баланс В'єтнаму. В районах ураження зі 150 видів птахів залишилося 18, майже повністю зникли земноводні й навіть комахи. Зменшилась кількість і змінився склад риб у річках. Отрутохімікати порушили мікробіологічний склад ґрунтів, отруїли рослини. Склалися несприятливі умови й у фауні В'єтнаму. Один з видів чорних щурів був витіснений іншими, які є рознощиками чуми у Південній і Південно-Східній Азії. Змінився також видовий склад кліщів, зокрема виникли кліщі-рознощики небезпечних хвороб. Змінилися види комарів, у віддалених від моря районах з'явилися замість нешкідливих комарів-ендемів комарі, характерні для приморських лісів на кшталт мангрових. Вони є головними рознощиками малярії у В'єтнамі й в сусідніх країнах. Спричинене застосуванням отрутохімікатів порушення екологічного балансу тропічного лісу посилює небезпеку проникнення в цей район і інших тварин-рознощиків і тварин-посередників епідемічних захворювань [10].

З 1971 р. для знищення рослинності у В'єтнамі поряд з гербіцидами використовували потужні бульдозери (150 таких машин за день здатні знищити її на площі до 40 га). Спеціальними бомбами (масою 6,8 т.) у джунглях розчищали посадочні майданчики для вертольотів. Лише в 1965-1973 рр. на Південний В'єтнам скинуто 17 млн. авіаційних бомб, підірвано 217 млн. артилерійських снарядів. Загальна кількість вибухових речовин, застосованих США за останні сім років військових дій в Індокитаї, еквівалентна 450 атомним бомбам, скинутим на міста Хіросіма і Нагасакі. Під час війни у В'єтнамі витрачено понад 15 млн. т. боєприпасів - у 3 рази більше, ніж усіма воюючими країнами за роки Другої світової війни. Поверхня землі спотворена. 30 млн. воронок, що були завглибшки 6-9 м., чим також зумовлена ерозія, зсуви, порушений стік і гідрологічний режим. Завдяки вибухам переміщено 2,5 млрд. м³ землі - в 10 разів більше від обсягу земляних робіт під час побудови Суецького каналу. Наслідки руйнувань природи військовими діями мають ґрунтовний довготривалий характер. А відновити порушені військовими діями екосистеми, зокрема сільськогосподарські, надзвичайно складно - це дуже повільний і важкий процес. Так, американські екологи оцінюють

тимчасові межі для відновлення лісових масивів В'єтнаму не менше, аніж у 100-120 років [16,с.135].

Чималу шкоду навколишньому середовищу завдано у процесі воєн кінця ХХ - початку ХХІ ст. Під час Іраксько-кувейтського війни іракці підірвали 1200 нафтових свердловин, низку нафтопроводів, нафтосховищ і затопили кувейтські танкери. Пожежі, які виникли, за масштабами не мали прецедентів в історії людства. Щодня вигорало близько 1 млн. т нафти, в атмосферу викидалося 50 тис. т діоксиду сірки, 100 тис. т сажі й 80 т діоксиду вуглецю. Унаслідок задимлення атмосфери температура в районах активних військових дій знизилася на 10 градусів. Чорні дощі спостерігалися в радіусі тис. км., це знизило продуктивність сільськогосподарських угідь і спричинило масове захворювання населення. На поверхню затоки вилито близько 400 т нафти, нафтова пляма в Перській затоці з'явилася на площі 10 тис. км² [16,с.135]. Величезної шкоди завдано екосистемам затоки і прибережних територій, де простежувалася масова загибель птахів. Вартість очистки 640 км пляжів у Саудівській Аравії від нафтового забруднення після війни в 1991 р. становила 540 млн. дол. Видалення 1,6 млн. протипіхотних мін з Кувейту обійшлося в понад 400 млн. дол. І це тільки два компоненти екологічних наслідків минулої війни.

Одним із найважчих наслідків війни є післявоєнна економічна ситуація - знищення інфраструктури та соціально-побутових, виробничих об'єктів, відновлення котрих потребує дуже великих коштів, а до їх безпосереднього введення в дію населення повинне мати найнеобхідніше.

Тепер поглянемо на нашу ситуацію в Донбасі. Достатньо важко оцінити реальні людські жертви воєнних дій. За даними ООН, на 16 вересня 2014 р., мінімум 3219 осіб, у тому числі 33 дитини, загинули в наслідок конфлікту, 8198 осіб були поранені [15].

Агентство ООН у справах біженців заявляє про понад 415 тис. українців з Луганської та Донецької областей, котрі покинули зону АТО. За повідомленням агентства, близько 198 тис. жителів Донбасу переселилися до Росії, більше 14 тисяч - до Польщі і ще близько 14 тисяч - у Білорусь. 78 тис. переселенців до Росії подали заяву на отримання статусу біженця. «Ми визнаємо, що кількість переселенців може бути більше, оскільки немає централізованої системи реєстрації, а так само, як ми знаємо, багато хто не реєструється», - заявила прес-секретар агентства А. Руммері [13]. Глава європейського представництва управління верховного комісара ООН у справах біженців В. Кошетель заявив при приблизно 1 млн. 530 тис. українців, які перетнули кордон з Росією з початку року через бойові дії в Донбасі [14].

За даними Мінрегіону, на 1 вересня 2014 р. у Донецькій і Луганській областях пошкоджено або зруйновано 217 об'єктів освіти, 45 - охорони здоров'я, 51 - культурного та спортивного призначення, 81 адміністративний будинок, 14 об'єктів торгівлі та 132 промислових об'єкти на загальну суму 4 млрд. 788 млн. грн. Без житла залишилося понад 710 тис. осіб. У Донецькій області зруйновано та пошкоджено близько 4740 житлових будинків, в Луганській області – понад 690. На відновлення об'єктів житлового фонду, за попередніми оцінками фахівців Міністерства, буде потрібно близько 1 млрд. 750 млн. грн. Для відновлення функціонування систем життєзабезпечення населення (об'єктів тепло -, водопостачання та водовідведення) необхідно близько 70 млн. грн.

Дані Мінінфраструктури станом на 5 вересня 2014 р. в Донецькій і Луганській областях засвідчують, що зазнали руйнувань та різного ступеня пошкоджень 962 км автомобільних доріг загального користування (250,5 км - у Донецькій області та 711,5 км - у Луганській) та 24 мости і шляхопроводи завдовжки понад 2394 погонних метри.

Орієнтовна потреба в коштах з державного бюджету на виконання відновлювальних робіт об'єктів дорожнього господарства становить близько 2 млрд. 153 млн. 400 тис. грн., у тому числі в Донецькій області - 755,1 млн. грн. (483,9 млн. грн. - дороги державного значення, 271,2 млн. грн. - дороги місцевого значення), у Луганській - 1 млрд. 398,2 млн. грн. (892,138 млн. грн. - дороги державного значення, 506,14 млн. грн. - дороги місцевого значення). За попередніми підрахунками, на відновлення 483 пошкоджених об'єктів залізничної інфраструктури (відновлення шляхів, ремонт контактної мережі, пристроїв електропостачання тощо) необхідно витратити близько 880 млн. грн. Нині «Укрзалізниця» за власні кошти виконала відновні роботи на суму близько 47,36 млн. грн. [28].

Окрім того, складною проблемою є екологічні наслідки бойових дій (табл. 2) [7].

Таблиця 2

Характер екологічних наслідків воєнних дій

Дії збройних сил	Екологічні наслідки	
	прямі	непрямі
Пересування збройних сил у зв'язку з воєнними діями	Руйнування ґрунту і рослинного покриву, знищення трав, дрібного чагарнику тощо	Виникнення вогнищ дефляції, розширення оголених ділянок, водо- і соленакопичення, локальне забруднення ґрунтів і поверхневих вододжерел
Військово-інженерні (земляні) роботи по будівництву оборонних та інших об'єктів (окопи, блокпости, бліндажі тощо), розміщення військової техніки	Зміна рельєфу, утворення штучних виїмок і відвалів, переміщення ґрунтів, поверхневий та глибинний вплив на ґрунти й рослинність, знищення рослинного покриву	Вітрова і водна ерозія, зміна водно-повітряного режиму ґрунтів, порушення природного ґрунтового процесу
Тимчасова та стаціонарна дислокація збройних сил	Порушення ґрунту і рослинного покриву, вирубка дерев, забруднення ґрунтів, поверхневих і підземних вод пально-мастильними матеріалами, стоками, відходами	Поверхнева та приповерхнева зміна умов розвитку ґрунтів і рослинного покриву
Воєнні дії: а) по знищенню противника, його військової техніки, оборонних об'єктів, складів тощо; б) по знищенню або руйнуванню господарських об'єктів, інфраструктури (у разі так званих «екологічних воєн»), природних об'єктів (в конфліктах низької інтенсивності може знищуватися неавтоматично)	Руйнування ґрунту і рослинного покриву, знищення фауни, втрата біорізноманіття, скорочення числа мікроорганізмів, деформація ґрунтів, видозміна рельєфу, знищення лісів, забруднення повітря, поверхневих і ґрунтових вод	Акумуляція важких металів, вилугування поживних речовин з ґрунтів та їх виснаження, збільшення каламутності води, засолення, заболочування, зростання зсувів, розвиток яружної мережі, глибокі зміни різних властивостей ґрунтів, імпульверизація ґрунтів солями, що виносяться вітром, опустелювання

Цілком зрозуміло, що подолання наслідків бойових дій на Донбасі потребує величезних коштів, яких Україна не має. Тому попереду нас чекають не найкращі часи,

але ми це можемо подолати і подолаємо. Відтворення мирного процесу, консолідація української нації навколо європейських цінностей, формування такого ідеалу нашого майбутнього, який би був близьким і зрозумілим для кожного громадянина України незалежно від національності і місця проживання, де Людина була б ціллю, а не засобом досягнення цілі – усе це виведе нас і нашу державу до миру і злагоди, до благополуччя і процвітання. Наслідки воєнних дій будуть успішно подолані, хоча це справа не одного року. Страшнішою є душевна травма, яку отримали тисячі наших громадян і яку залікувати буде значно складніше.

Список використаної літератури

1. *Александр Б.* Как выигрываются войны / Б. Александр; Пер. с англ. В. Бельского. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 604 с.
2. *Армия и общество: сб.ст. / сост. и общ. ред. Н. А. Чалдымова и А. И. Черкасенко* – М.: Прогресс, 1990. – 432 с.
3. *Военный экоцид [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: http://science.viniti.ru/index.php?option=com_content&task=view&Itemid=139&Section=&id=316&id_art=C005290
4. *Гареев М.А.* Если завтра война?.. (Что изменится в характере борьбы в ближайшие 20–25 лет) / М.А. Гареев. – М.: ВладДар, 1995. – 238 с.
5. *Гофман В.Р.* Экологические и социальные аспекты экономики природопользования [Электронный ресурс]: учеб. пособ. / В.Р. Гофман. - Челябинск: Изд. ЮУрГУ, 2001. - 631 с. – Режим доступа: <http://finance-credit.biz/ekonomika-prirodopolzovaniya/antropoekologicheskie-ekonomicheskie-aspektyi-43476.html>
6. *Дэйви М.* Эволюция войн / М. Дэйви; пер. с англ. Л.А. Калашниковой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 382 с.
7. *Зонн С.В.* Экологические последствия военных операций в Чечне / С.В. Зонн, И.С. Зонн // Энергия: экономика, техника, экология. – 2002. – №7. – С.34-38.
8. *Клаузевиц К.* О войне. В 2 т. / К. Клаузевиц. — М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 253 с.
9. *Кревельд М. ван.* Трансформация войн / М. ван Кревельд; Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с.
10. *Кунцевич А. Д.* Химическая война США в Индокитае [Электронный ресурс] / А. Д. Кунцевич, Ю. К. Назаркин – Режим доступа: <http://www.himvoiska.narod.ru/vietnam.html>
11. *Малышева Е.М.* Мировые войны и локальные военные конфликты в истории: последствия, уроки / Е.М. Малышева // Вестник Адыгейского гос. ун-та. – 2005. – №1. – С.69-78.
12. *Напалм и диоксин во вьетнамской войне [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: <http://www.vietnamnews.ru/chemical.html>
13. *ООН насчитала более 415 тыс. беженцев в Украине [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/society/2014/08/21/989849.html>
14. *ООН насчитала в России 1530 тысяч украинских переселенцев [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: <http://new23sent.ga/poslednie-novosti-s-ukrainy-zasegodnya-15-sentyabrya-2014-xronika-sobytij-yugo-vostok-donbass-1-video-smotret-onlajn-novosti-novorossii-15-sentyabrya-2014/>

15. ООН: Число беженцев, выехавших из Украины, сокращается [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dialog.ua/news/19407_1411239525
16. Палилов Д.Е. Эколого-экономические последствия военных действий на примере Вьетнамской войны / Д. Е. Палилов, М. К. Кривцова, М. А. Подзорова // Международный научно-практический конгресс „Современные инструменты экономики. Модернизация. Новые альтернативы“ (г. Вена, Австрия 20 сентября 2013 г.) – Женева, Швейцария; Минск, Белоруссия; Одесса, Украина, Санкт-Петербург, Российская Федерация, 2013. – с.132-135.
17. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / За наук. ред. д-ра політ. н. Н.М. Хоми [В.М. Денисенко, О.М. Сорба, Л.Я. Угрин та ін.]. – Львів: «Новий Світ-2000», 2014. – 779 с.
18. Попов И.М. Война будущего: взгляд из-за океана. Военные теории и концепции современных США / И.М. Попов. – М.: АСТ, 2004. – 444 с.
19. Рябова Е.В. Экологическое измерение войны / Е.В. Рябова // Гуманитарные науки и образование. – 2012. – №3. – С. 66–68.
20. Серебрянников В. В. Социология войны / В.В. Серебрянников. – М.: Ось-89, 1998. – 320 с.
21. СІПРІ 2013: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. – К.: Заповіт, 2014. – 520 с.
22. Слипченко В.И. Войны шестого поколения: Оружие и военное искусство будущего / В.И. Слипченко. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
23. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-цзы; Пер. с кит., предисл. и коммент. Н.И. Конрада. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 558 с.
24. Тоффлер Э. Война и антивоенная: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 412 с.
25. Требин М. Войны XXI века / Михаил Требин. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. – 608 с.
26. Хозин Г. Необъявленная война природе [Электронный ресурс] / Г. Хозин // Вокруг света. – 1977. – № 10 (2625). – Режим доступа: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/5554/>
27. Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат: пер. с нем. и послесл. О.А. Коваль / Х. Хофмайстер. – СПб: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2006. – 288 с.
28. Цена войны: экономические и социальные последствия конфликта на Донбассе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mediarnbo.org/2014/09/17/tsena-voynyi-ekonomicheskie-i-sotsialnyie-posledstviya-konflikta-na-donbasse/?lang=ru>

ВОЙНЫ В ИСТОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ: УРОКИ ДЛЯ УКРАИНЫ

Михаил Требин

*Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого,
кафедра социологии и политологии
ул. Пушкинская, 77, 61024, Харьков, Украина
e-mail: tmp@e-mail.ua*

Рассматриваются последствия ведения военных действий, раскрыта сущность и значение всего спектра последствий военных действий. Характеризуются отрицательные явления - разрушение производственных, социально-бытовых объектов и инфраструктуры, применение химического оружия, уничтожение лесов, эрозия почв, вымирание животных и растений. Анализируется нанесенный ущерб Донбасса, для восстановления которых необходимы очень большие средства.

Ключевые слова: война, военные действия, последствия войны, экологические последствия.

WAR IN THE HISTORY OF MANKIND AND THEIR IMPLICATIONS: LESSONS FOR UKRAINE

Michael Trebin

*Yaroslav the Wise National Law University
Department of Sociology and Political Science
Pushkinskaya str., 77, 61024, Kharkiv, Ukraine
e-mail: tmp@e-mail.ua*

We consider the consequences of warfare, the essence and meaning of the entire spectrum of effects of military action. The characteristic of such negative phenomena as the destruction of industrial, social objects and infrastructure, the use of chemical weapons, deforestation, soil erosion, extinction of animals and plants. Shows nature of the damage Donbass, which are necessary to restore the very large sums of money.

Keywords: war, military action, war effects, environmental effects